

УДК 791.61:392.72(477)«18»

В.А. Русавська

ЯРМАРКОВА ГОСТИННІСТЬ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Сучасне постіндустріальне, інформаційне суспільство – це суспільство послуг, які виступають повноправним об'єктом купівлі-продажу і внаслідок чого включаються в показники соціально-економічного розвитку країни. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що саме послуги та форми їх надання відображають рівень розвитку суспільства, його продуктивних сил і тим самим підсилюють виробничий, господарський потенціал послуг, а головне задовольняють зростаючу потребу в послугах і попит на них з боку населення.

Однією з тенденцій сучасної глобальної економіки є феноменальне зростання послуг, їх злиття з продуктами, що виробляються. Саме послуги, як форми взаємовідносин між людьми в процесі діяльності, стають атрибутом сучасної цивілізації.

В Україні, що прагне інтегруватися в сучасні глобальні процеси і стати складовою світової цивілізації, стрімко розвиваються нові напрями сервісної діяльності, нові форми обслуговування. У зв'язку з цим зростає роль і значення гостинності як невід'ємного атрибуту сервісної діяльності, характерні особливості якої починають зримо виявлятися на вітчизняних теренах у ХІХ ст. у процесі становлення індустрії гостинності.

Предметом аналізу ярмарки і контракти стають ще за часів Російської імперії. Так І.Аксаков з'ясував причини успішного проведення ярмарків у містах України, зокрема Харкові, Полтаві, Сумах і вважав: «Успіху ярмарку послужила впевненість купецтва, що про цей ярмарок особливо турбується місцеве вище начальство, яке використовує всі можливі засоби, щоб надати торгівлі простору та зручності» [1; 115].

Історію київських контрактів ХІХ ст. і їх роль у культурі гостинності розкриває Ф.Ернст у праці «Контракти та контрактний будинок у Києві» і при цьому стверджує, що: «Культурна роль київських контрактів далеко не обмежувалась блискучим станом театру, музики, балету» [5; 63]. Вчений аналізує особливості контрактів як культурного явища, їх значення в торговому, побутовому, культурному житті Києва: «Контракти! Це слово для киянина – ціла картина... Не самісінський Поділ – всенький Київ оживає. ...на Хрещатику сила-силенна люду, що ледве на тротуарах умістяться, то тут, то там мальовничі постаті «контрактівичів» у польських кунтушах та високих шапках. Польський «кермаш» та балі, живий рух на біржі, банках, клубах, «цукрових сферах» [5; 1-2].

Що ж до джерельної бази, то її основу становлять документи і матеріали Центрального Державного Історичного Архіву України в м. Києві, що містять значний фактичний матеріал, який дозволяє з'ясувати специфіку гостинності в українських містах ХІХ ст. під час ярмарок та Контрактів. Так, у фондї 442 ЦДА України в м. Києві («Канцелярія Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернатора») знаходяться документи про київські ярмарки та Контракти, що підтверджують їх роль у становленні міської гостинності. Аналізуючи ці дані, можна дійти висновку, що приїжджих розміщували переважно у приватних будинках киян у зв'язку з тим, що готельна інфраструктура не була розвиненою, а діючі в місті готелі не могли вмістити всіх гостей. [14; арк. 1-13]. У звітах також зазначено місця поселення прибулих на ярмарки купців [15; арк. 7].

В.Кубійович, один із визначних науковців української діаспори, обґрунтовує необхідність організації і проведення ярмарок та контрактів для розвитку сільського господарства на українських землях, з огляду на його значення в українському господарстві [3; 358].

А.Макаров, письменник і культуролог, дослідник київської старовини у своїй «Малій енциклопедії київської старовини» на матеріалах мемуарів, спогадів, записок розглядає характер міської гостинності киян ХІХ ст., наводить дані про інфраструктуру гостинності Києва [7]. Однак ярмаркова гостинність, її специфіка не були предметом самостійного і ґрунтового аналізу.

Мета статті – з'ясувати роль і значення ярмарок та контрактів у формуванні ярмаркової гостинності як різновиду міської гостинності в Україні ХІХ ст.

В Україні, як і в інших частинах Російської імперії в ХІХ ст., вже сформувалася мережа ярмарків. Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони України, поєднували їх в одне економічне ціле, також втягували українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну [1]. Розвитку ярмарків і контрактів значною

мірою сприяла економічна ситуація в країні. Кожен значний населений пункт на території України був ярмарковим центром місцевого значення, оскільки в перші десятиліття XIX ст. почало інтенсивно розвиватися дрібне виробництво, а промисловість розвивалась у формах кустарного виробництва, що стимулювало ринок, який існував на той час у традиційних ярмаркових формах [10].

На ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям й поміщикам: «Головною силою, головним нервом, якому міста завдячують свій розвиток, була торгівля. Це переважно ярмаркова торгівля. В часі ярмарок до міст напливали тисячі продавців і покупців, панував великий торговельний рух; коли скінчився ярмарок, ці міста на довгі місяці були позбавлені свого живчика» [3; 355] [6; 370-371].

Ярмарок – характерне явище для святкової площі українських міст XIX ст. Свята на честь того чи іншого божества ще з давніх часів, як пише О.Фрайнденберг, покликали до життя ярмарок, як втілення торгового і сакрального духу [11; 149]. Тому ярмарок – культурно-побутове явище, де знаходили відображення матеріальна (господарство, заняття, житло, одяг, знаряддя праці, їжа) та духовна (мистецтво, освіта, вірування, звичаї, обряди) культура. У зв'язку з цим виник специфічний різновид гостинності – ярмаркової, що досягла свого розквіту на київських Контрактах, що започатковують формування інфраструктури української гостинності і знаменують довершеність ярмаркової форми гостинності.

Ключову роль в економічному розвитку не лише Києва, а й України в цілому на межі XVIII-XIX ст. відіграло перенесення 1797 р. до Києва Контрактового ярмарку з м. Дубна на Волині, де він діяв із 1774 р. Вже перші київські контракти, як зазначав Ф.Ернст, відігравали роль біржі, на якій поміщики, купці, банкіри уклали договори та реєстрували їх в урядовій установі [5; 12]. Контрактовий ярмарок – торг, заняття купівлею і продажем товарів, на якому уклали контракти на оптовий продаж й купівлю товарів. В Києві набули поширення Контракти – великі торги, приурочені указом імператора Павла Петровича від 27 вересня 1797 р. до днів старовинних Водохресних ярмарків, що відбувалися на Подолі, починаючи з XVI століття.

На відміну від звичайних торгів, на контрактах уклалися великі угоди (контракти). Контракт – письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов'язання. Звідси походить: контрагувати – складати угоду, контракт на одержання або використання кого-, будь-чого; наймати, зобов'язувати контрактом. Контрагуватися – брати на себе певні зобов'язання за договором [2; 450].

Для укладання контрактів до Києва щороку прибувало майже 10 тис. осіб. Іноземці приїздили до Києва з усієї Європи: Австрії, Саксонії, Данії, Греції, Франції, Італії, Швейцарії, Пруссії. Архівний документ містить інформацію про іноземців та їх поселення під час Контрактового ярмарку 1860 року: «Варшавський підданий Ігнатій Якубовський за Паспортом Варшавського Генерал-Губернатора 26.12.1859 р., Подільська частина в Почтовому домі; Французький підданий Фрідріх Гершмедт по білету Таганрогського градоначальника 02.10.1859 р. № 65, Подільська частина, дім Якубовича; Австрійський підданий Девід Кутнер по білету Одеського градоначальника 16.11.1859 р. № 748» [17; арк. 35-37].

В архівних справах про зайнятість Контрактового будинку в різні роки детально відтворено становий (дворяни, службовці, міщани, купці, однодвірці) та національний склад учасників торгів – іноземні купці з різних країн, росіяни, українці («малоросійські козаки»), татари, євреї. Так, у «Справі про Київський Контрактовий будинок» наведено звіт про зайнятість Контрактового будинку 1835 року. У графі «Кому надані приміщення» показано різноманітність учасників контрактної торгівлі: «Дворяни Волховський, Турський, часовий майстер Ісаков, купці Санін, Балабан, Істомін, татари Абрахїм, Рухїм, повірений Лукьянов, іноземці Ланге, Горбен, Дорфнер, Приф, Мутте, Котто, Бордоне, Шустер, єврей Розенталь» та ін. [15; арк. 7].

На верхньому поверсі Контрактового будинку середина утворювала простору залу, в якій учасники Контрактів домовлялися про справи й уклали угоди. Характеристика публіки цього будинку під час ярмарку міститься в «Статистическом описании Киевской губернии», виданому київським цивільним губернатором І.Фундуклеєм 1852 року: «Відвідувачі тут в шубах та шляпах. В цій же залі артисти дають концерти й розігрують лотереї для приютів» [9; 373].

Нижній поверх Контрактового будинку під час ярмарку займався рядами лавок, залами з багатими товарами та обвішувалася об'явами про продаж: «Нижній поверх під час ярмарку займається рядами лавок, з яких багато з них темні. Однак від входу з обох сторін є великі світлі зали з багатими товарами. Всі стіни вздовж сходів знизу до верху обставлені й обвішані естампами й

гравюрами, а ззовні біля входу й всередині на колонах прибивається багато об'яв про продажі й різні потреби» [9; 373].

В архівних справах надається інформація про наймання в Контрактовому будинку кімнати для влаштування буфету, як закладу для обслуговування гостей київських Контрактів. «Буфет біля кухні з льохом» відданий в найм козаку Шпаковському за 300 крб [15; арк. 7]. Також наведено рапорт від 27 березня 1835 року за № 1206, Київської міської комісії до Військового Генерал-Губернатора, в якому пояснюється: «Київський купець 3-ї гільдії Василь Сапуцинський звернувся до цієї комісії з проханням про дозвіл зайняти йому в Контрактовому будинку кімнату під буфет для розпродажу різних вин і закусок із сплатою за цей час на користь Міських доходів 30 карб. асигнаціями» [15; арк. 24].

Гостині двори – одні з найважливіших закладів в інфраструктурі міської гостинності XIX ст. Тут розташовувались торгові ряди, лавки, де торгували купці та зберігалися товари: «Гостиний двір – це торгові ряди в спеціально збудованому приміщенні» [2; 471]. Гостині двори, діяльність яких активізувалась під час проведення Контрактів, характерні саме для України з її традиціями ярмаркової торгівлі. В житті Києва XIX ст. гостиний двір відіграв виключну роль як осередок міжкультурної взаємодії в першу чергу українців та різних верств населення тогочасної Російської імперії, іноземців (іноземних купців та торговців) як представників інших культур, що, в свою чергу, сприяло формуванню толерантного ставлення до «іншого» як одну з умов досягнення успіху в торгівлі.

На історії Контрактового будинку, розташованого на Подолі, як місця проведення ярмарку, зупиняється Ф.Ернст, акцентуючи увагу на тому, що визначною частиною торгової площі в Києві був Гостиний двір: «У 60-х роках XVIII ст. побудовано перший у Києві гостиний двір... Тут містилися ринки, склади, сотні крамниць, магістратські шинки. Такі гостині двори були поширені... в торгових містах України» [5; 25]. Етнограф О.Чужбинський, згадуючи про Гостиний двір у Києві, підкреслює його масштабність: «Гостиний двір величезний» [19; 82]. В «Статистическом описании Киевской губернии», Гостиний двір згадується поряд з такими громадськими будівлями, як церкви, монастирі, духовна академія з бібліотекою, магістрат [9; 326]. Гостиний двір став уособленням довершеності ярмаркової гостинності, економічного і культурного розквіту дореформеної доби. Київські Контракти, за свідченням Ф.Ернста, в 1830-1840 роки сягають апогею, знаменують початок формування інфраструктури української гостинності.

У 50-ті роки XIX ст. починається занепад Контрактів, на які негативно вплинули тогочасні соціально-економічні процеси. Скасування кріпацтва призводить до остаточного занепаду Контрактів, що існували переважно за рахунок купівлі та продажу селян. «Шестидесяті роки поклали край цій торгівлі, сильно підрізали шляхетські маєтки, і розмах контрактовичів, зрозуміла річ, повинен був сильно обмежитись» [5; 74].

Таку інформацію підтверджують і архівні документи: «В ці [1860 р.] Контракти було оголошено до 100 населених маєтків до продажу, а відбулося не більше 18 продажних угод» [17; арк. 35-37]. Одночасно посилюються негативні явища під час Контрактів. Архівний документ містить відомості про значну кількість крадіжок під час їх проведення. «В Контрактовому будинку було затримано двох карманників. У вірменського купця вкрадено єнотову шубу в Контрактовому будинку... 3 28 по 29 числа цього місяця в Контрактовому будинку в Тифліського купця Борисова дружина відставного майора вкратила 2 шт. шовкової матерії» [16, арк. 1-41].

Однак під час Контрактів спостерігалось поживлення діяльності розважальних закладів – ресторанів, трактирів, кав'ярень, в яких проводили час багато людей. Оскільки вони були місцем публічних зібрань, поліція здійснювала за ними посиленний нагляд. Інформація про це міститься в рапортах тимчасових комендантів ярмарків. 1860 року штаб-офіцер корпусу жандармів підполковник Грабовський у своєму рапорті до Київського Генерал-Губернатора згадував про істотну роль розважальних закладів під час Контрактів: «...через весь Контрактово-ярмарковий час в трактирах, кав'ярнях та при публічних розважальних зборах був таємний нагляд» [17; арк. 35-37].

Маємо архівні свідчення, що 1855 року на Контракти до Києва приїжджала значна кількість музикантів, які з дозволу Київського Військового Генерал-Губернатора музикантам «мали грати протягом Контрактового часу в готелях, ресторанах та кав'ярнях» [12; арк. 1, 3-4], [13; арк. 4]. Театральне життя Києва також активізувалось під час Контрактових ярмарків, коли з різних міст країни і з-за кордону прибувала велика кількість купців, дворян, шляхти. «Статистическое Описание Киевской губернии», зазначало про київський театр: «Значна частина доходів виручається під час контрактових з'їздів. Концерти, панорами й різні вистави теж приносять деяку вигоду підприємцям,

особливо в ту ж епоху всезагальної схильності до розваг в Контракти» [9; 377].

1836 року дирекція київського постійного театру влаштувала під час контрактів вистави у Контрактовому будинку, а згодом – у відкритому літньому театрі (колишньому Царському саду) [5; 60]. Крім цього, до Києва приїздили з гастрольями зарубіжні актори, складаючи цим потужну конкуренцію місцевому театру, річний прибуток якого забезпечувався надходженнями в Контракти. Інформація про це міститься у справі, започаткованій відношенням Посланника при Королівському Баварському дворі Северина до Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора з проханням забезпечити прийом відомому французькому артисту Левассору з його трупою під час Контрактів 1859 року. Це питання було передано на розгляд Театральному комітету з участю в його роботі «власника тутешнього театру Борковського», який відмовився надати приміщення театру, мотивуючи, це тим, що «Контракти становлять єдину для існування театру допомогу». Комітет, прийнявши до уваги думку Борковського та вивчивши умови контракту з ним, дійшов висновку: «..Один тільки контрактний час забезпечує певною мірою можливість утримувати тут постійну трупу. В цей самий час бувають більш значні збори, які й сплачують зроблені до того борги й взагалі приводять до ладу справи театру; інший же час театрального сезону завжди тут для театру несприятливий» [13; арк. 4].

У 50-х рр. XIX ст. Контрактний ярмарок став місцем переважно біржових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської і промислової продукції, головним ринком збуту цукру, торгівля яким мала біржовий характер, де практикувалося укладання угод переважно на майбутнє постачання товарів та найм робочої сили, тобто Контрактний ярмарок почав виконувати роль товарної біржі, хоч успішно конкурувати з справжньою біржею, заснованою в Києві у 1869 р., він ще не міг. «Контрактний будинок під час Контрактів одіграє ролі біржі; в ньому сходяться од 9 до 3 години зранку, а потім від 5 до 9 вечора, сходяться всі, кому треба і кому не треба; юрба, натовп, тіснота страшна, задуха несосвітена. У Контрактовому будинку геть усі найкращі крамниці різноманітного, чепурного краму, у Контрактовому будинку артисти дають концерти, у Контрактовому будинку бувають балі та маскаради з усіма блискучими вигодами, у Контрактовому будинку ви побачите усіх, кого тільки забажаєте...» [5; 49].

Товарні біржі в Україні створювалися, в першу чергу, у загальноновизнаних центрах торгівлі з розвинутою транспортною мережею і мали певну спеціалізацію. З 1869 року в Україні діяла Київська товарна біржа як нова форма капіталістичної торгівлі, операції якої з плином часу помітно активізувалися. В той же час кількість товарів, що привозилися на Контрактний ярмарок, з року в рік зменшувалася, товарообіг скорочувався [6; 373]. «...Нарешті 13 лютого 1869 року відбулося в присутності Міського Голови та Гласних Думи зібрання з 23 членів Біржового Товариства, в якому були проведені вибори Членів Біржового Комітету. 11 серпня 1869 року відбулося перше засідання Комітету» [4; 5].

Архівний документ за 1897 рік, в якому наводиться лист із кореспонденції Київського Генерал-Губернатора від 14.02.1897 р. «Про Контрактний ярмарок у м. Києві», що свідчить про занепад Контрактів, їх відірваність від соціального життя: «Всі, хто тісняться на Подолі у цій великій будівлі, названій «контрактовою залогою» й поряд у так званих «балаганах» – простих, збитих з дошок лавках – не має відношення до справ, що робляться в цей час у Києві... На Подолі також знаходиться ярмарок, де провінційна публіка запасастся різними необхідними для господарства домашніми речами, переважно рибою та ікрою на весь піст. Та й це лише звичай, так що ці так звані «балаганні» купці є звичайними українськими, Подільськими або Волинськими скупниками» [18; арк. 1-3].

У зв'язку з недостатньо розвинутою готельною інфраструктурою гостинності Києва та з огляду на необхідність розміщення великої кількості учасників Контрактів, які воліли зупинятися саме на Подолі, власники приватних будинків Подолу, надаючи розміщення всім бажаючим, завжди отримували великий прибуток «...внаслідок близькості Контрактового будинку, присутніх та торгових місць...При наймі квартир протягом року в цій частині міста господар завжди обумовлював, що під час Контрактів постоялець повинен розміститися в одній або двох кімнатах, а всю квартиру надати господарю для найму приїжджим» [9; 372].

М.Сементовський зазначав, що «..під час зимового ярмарку (Контрактів) ціни за квартирування в квартирах приватних будинках Подолу високі» [8; 223]. Зокрема, в поліцейських звітах міститься інформація про кількість грошей, отриманих місцевими жителями від гостей за найм житла під час Контрактів та ярмарок. Так, 1869 року, під час київського хрещенського ярмарку, в архівному документі 1869 р. вміщено інформацію Київського губернського статистичного комітету, що прибуток місцевих жителів склав половини обсягу коштів, отриманих містом від торгівлі

приміщеннями в Контрактовому будинку та місцями в Гостиному дворі: «...Надійшов прибуток міста за торгівлю приміщеннями в Контрактовому будинку й за місця, відведені на майдані під балагани – 12015 карб. 30 к. Отримано жителями за .... квартири та інші приміщення – .....7 478 карб.75 коп.» [14; арк. 13].

Таким чином, розвиток ярмарків і проведення Контрактів у містах України сприяв ренесансу різних видовищ, в яких виявлено зацікавленість не лише населення міст, а й підприємців, що відповідало їх ринковим установкам. Оскільки підприємці розуміли, що на різних видовищних заходах під час проведення ярмарок, контрактів можна заробити гроші, що заклало підґрунтя для подальшого розвитку інфраструктури гостинності, а відтак сприяло утвердженню і поширенню культури міської гостинності.

Джерельні приписи

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И.Аксаков. – СПб.: Типография Император. Акад. наук, 1858. – Ч. 1. – 383 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Географія українських і сумежних земель [Факс. перевид.] – К.: Обереги, 2005. – Т. 1: Загальна географія / Опрац. і зред. В.Кубійович. – 512 с.
4. Двадцятипятилетие Киевской Биржи 1869-1894 гг. – К.: Тип. В.В. Кульженко, 1895. – С. 5-8.
5. Ернст Ф. Контракты та Контрактовий будинок у Києві. 1798-1923. – К.: Друкарня Всеукр. Акад. наук, 1923. – 96 с.
6. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. – К.: Вікар, 2004. – 486 с.
7. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / А.Макаров. – К.: Довіра, 2002. – 560 с.
8. Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Н.Сементовский. – 4 изд. – К., 1871. – 238 с.
9. Статистическое описание Киевской Губернии. Изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеемъ. – Ч. I. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1852. – 549 с.
10. Туган-Барановський М. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М.Туган-Барановський. – Т. 1. – СПб., 1907. – С. 252-253.
11. Фрайденберг О. Миф и литература древности / О.Фрайденберг. – М., 1978. – С. 149-151.
12. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 32, справа 40, арк. 1-5.
13. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 36, справа 1466, арк. 4.
14. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 48, справа 19, арк. 1-13.
15. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 67, справа 21, арк. 7-24.
16. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 808, справа 15, арк. 1-41.
17. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 810, справа 9, арк. 35-37.
18. ЦДІАУ, Ф. 442, оп. 847, справа 453, арк. 1-3.
19. Чужбинський О. [Київ, 1850] // Хроніка-2000. – Вип. 51-52. – К., 2002. – С. 80-83.

Резюме

Досліджено специфічний різновид гостинності українських міст в XIX ст. – ярмаркову гостинність, яка набула своєї довшеної форми на київських Контрактах.

Ключові слова: гостинність, ярмарки, контракти, ярмаркова гостинність.

Summary

Rusavs'ka V. Hospitality trade fair in Ukraine XIX century

The article studies specific variety of the Ukrainian cities hospitality the XIX century – hospitality trade fair, which takes the most complete embodiment in Kiev contract.

Key words: hospitality, fairs, contracts, hospitality trade fair.

Аннотация

Исследована специфическая разновидность гостеприимства украинских городов XIX в. – ярмарочное гостеприимство, которое получило наиболее полное воплощение на киевских Контрактах.

Ключевые слова: гостеприимство, ярмарки, контракты, ярмарочное гостеприимство.